

AMERICA ȘI EDIȚIILE BIBLIEI ÎN SECOLELE AL XVI-LEA – AL XVIII-LEA

LIANA LUPAȘ
American Bible Society, New York
llupas@americanbible.org

Columb s-a întors din prima sa călătorie peste Atlantic în martie 1493 și a fost primit de regii catolici ai Spaniei, Ferdinand și Isabela, cu onoruri vrednice de un rege. Zvonuri și informații despre Columb și descoperirile făcute de el s-au răspândit în Europa foarte repede și le găsim menționate în publicații în care nu ne-am fi așteptat să le întâlnim. Printre ele se numără și trei ediții ale *Bibliei* tipărite în secolul 16. Prima, în ordine cronologică, este o *Psaltire* poliglotă publicată la Genoa în 1516. Editorul ei, Agostino Giustiniani (1470-1536), se trăgea dintr-o familie genoveză nobilă și primise o educație aleasă. Pe lângă latină și greacă, limbi pe care le studiase în Italia, Giustiniani învățase în Spania și ebraica, aramaica și araba. El a fost unul dintre cei mai erudiți orientaliști ai secolului și primul profesor de ebraică la faimosul colegiu francez înființat de Francisc I la Paris în 1530. Călcînd pe urmele teologului creștin Origenes, care a elaborat pe la jumătatea secolului al III-lea prima ediție critică a *Bibliei* ebraice, Giustiniani și-a propus să creeze o ediție monumentală a *Bibliei* creștine, în care versiuni în mai multe limbi să fie transcrise în coloane paralele. Acest aranjament, inspirat de *Hexapla* lui Origenes, îi dă cititorului posibilitatea de a compara ușor una cu alta toate versiunile incluse în ediție. Din păcate, Giustiniani nu a reușit să ducă la bun sfârșit lucrarea pe care o plănuia. El a terminat numai *Noul Testament* și *Psaltirea* și a publicat numai *Psaltirea*. Manuscrisul *Noului Testament* s-a pierdut.

Ediția publicată de Giustiniani în 1516 conține Psalmii în cinci limbi și șapte versiuni. Limbile incluse sunt ebraica, greaca, araba, aramaica și latina, care este reprezentată de trei versiuni distincte: versiunea tradițională a *Vulgatei*, traducerea făcută de Sf. Hieronim între anii 382 și 405, o traducere literală a textului ebraic și o traducere literală a textului aramaic, ambele redactate de Giustiniani. Volumul este tipărit în opt coloane paralele, așezate pe două pagini alăturate, patru în stânga și patru în dreapta. În extrema dreaptă, cea de-a opta coloană conține notele editorului. Cea mai interesantă dintre ele se referă la versetul 4 din Psalmul 19. În versiunea latină, textul biblic cuprinde cuvintele *in fines mundi*, „până la capătul lumii”. Nota lui Giustiniani definește capătul lumii ca regiunea de curînd descoperită „prin admirabila îndrăzneală a lui Cristofor Columb din Genoa”. Nota lui Giustiniani continuă cu o biografie detaliată a compatriotului său Columb, prima din toate cele care s-au tipărit vreodată. Biografia urmează modelul *Vieților* compuse în epoca elenistică și menționează familia lui Columb și copilăria pe care a petrecut-o el la Genoa, anii de ucenicie în Portugalia și călătoriile care au dus la descoperirea Lumii Noi și la înființarea coloniilor spaniole în America. Culoarea

locală nu lipsește din descrierile editorului. Cititorul află cum s-a întâlnit Columb cu canibali și ce plante și animale exotice a văzut el. Înainte de a încheia nota, Giustiniani menționează încă o dată legăturile lui Columb cu Genoa. El amintește că, pe patul de moarte, Columb s-a gândit la patria sa iubită (*dulcis patria*) și a lăsat o sumă de bani pentru ajutorarea săracilor din Genoa. Informațiile privind descoperirea Americii sunt în esență corecte și par să se bazeze pe relatările celor doi ambasadori genovezi care se aflau la curtea Spaniei când s-a întors Columb din prima sa călătorie transoceanică.

Columb este citat și într-o ediție a *Bibliei* în limba engleză publicată la Londra în 1568. Volumul reprezintă prima ediție a unei traduceri elaborate de un grup de episcopi anglicani sub patronajul reginei Elisabeta. Această versiune a rămas textul standard al Bisericii Anglicane până în 1611, când a apărut o nouă traducere cu sprijinul regelui Iacob I Stuart (așa-numita „King James Version”). În ediția publicată în 1568, nota care îl menționează pe Columb apare în Psalmul 45, versetul 9, și este legată de cuvintele „aur de Ophir”. Iată ce spun episcopii anglicani cu privire la această expresie, care apare, de altfel, de patru ori în *Vechiul Testament*: „Ophir, pe cât se crede, este insula de pe coasta de vest, descoperită de curând de Christopher Colombo, de unde se aduce și în zilele noastre aurul cel mai fin”.

La Ophir mă voi întoarce în paragraful următor. Aici voi aminti numai că bogățiile acumulate de Spania după cucerirea unor vaste teritorii în America trezeau o îndreptățită îngrijorare la Londra și aveau să finanțeze atacul Armadei în 1588.

În 1572 a apărut la Anvers cea de-a doua *Biblie* din seria marilor ediții poliglote care începuse cu *Biblia Complutensă* tipărită în Spania între 1514 și 1517. Cunoscută ca *Polyglotta Regia* fiindcă a fost publicată sub egida regelui Filip II al Spaniei, ediția din 1572 a fost îngrijită de Benedictus Arias Montanus (1527-1598) și include *Vechiul Testament* în ebraică, greacă, latină și aramaică și *Noul Testament* în greacă, latină și siriacă. Ultimul dintre cele 8 volume *folio* ale acestei ediții monumentale cuprinde aparatul științific al lucrării și include mai multe studii pe teme biblice. Unul dintre ele aduce în discuție originea diferitelor popoare ale lumii și locul pe care îl ocupă ele pe glob. Esul lui Montanus este prevăzut cu o hartă care caută să integreze continentele recent descoperite în lumea tradițională a geografiei biblice. Harta localizează biblicul Ophir pe coasta țării pe care noi o numim astăzi Peru. În *Vechiul Testament*, Ophir apare ca un nume de persoană în Gen. 10:25 și ca numele unui ținut celebru pentru aurul său în alte câteva locuri. *Biblia* nu precizează unde se află acest ținut, dar harta lui Montanus îl situează în Peru, pe locul unde se aflau minele de aur ale incașilor.

Pe harta Poliglotei de la Anvers mai apare un detaliu foarte interesant. În sudul emisferei răsăritene se vede o linie frântă care reprezintă extremitatea nordică a Australiei. În 1572, când a apărut Poliglota, europenii nu descoperiseră încă Australia. Ei nu au ajuns în Australia decât în 1606. Geografii și navigatorii din Lumea Veche bănuiau că în zona aceea există o masă continentală, dar nu aveau nicio dovadă concretă că ipoteza lor era corectă. În 1570, Abraham Ortelius a publicat la Anvers primul atlas geografic modern. La baza planșei care reprezintă

Oceanul Pacific se află o masă uriașă de pământ pe care Ortelius o desemnează ca *Terra Australis nondum cognita* („pământul sudic necunoscut pînă acum”). Montanus a consultat probabil această hartă, dar a dat dovadă de mai multă prudență decât Ortelius când a refuzat să atribuie Australiei contururi precise.

Voi încerca acum să trec în revistă primele traduceri și primele ediții ale *Bibliei* făcute sau tipărite în America. Prima traducere care a supraviețuit se datorează călugărului franciscan Bernardino de Sahagún (c. 1499-1590), care a ajuns în Mexic în 1529, la circa 8 ani după ce Cortés distrusese capitala aztecilor. Primii misionari se aflau acolo încă din 1523. Spre deosebire de colegii săi, Sahagún credea că multe elemente ale culturii aztece sunt compatibile cu creștinismul și pot fi menținute în noua organizare a teritoriului mexican. El a învățat limba aztecă și a strâns o vastă cantitate de informații etnografice și antropologice despre Mexic. Niciunul dintre multele lui manuscrise nu a fost publicat cât a trăit el. După moartea lui, autoritățile eclesiastice le-au confiscat pe toate și nu s-a mai știut nimic de ele vreme de trei secole. Printre manuscrisele lui Sahagún se află și o traducere simplificată a pasajelor din *Noul Testament* care se citesc la liturgiile de duminică. El le tradusese cu ajutorul a doi tineri azteci, dintre care unul era fiul lui Montezuma. Manuscrisul datează din anul 1532 și este copiat pe hârtie din fibre de agavă. În secolul al XIX-lea, exploratorul Giacomo Constantino Beltrami (1779-1855) a redescoperit manuscrisul și l-a dus în Italia. Acolo, el l-a predat lingvistului Bernardino Biondelli (1804-1886), care a transcris textul aztec și l-a publicat în 1858 la Milano. Volumul editat de Biondelli cuprinde, pe lângă textul tradus de Sahagún, o versiune latină a textului aztec și un dicționar aztec-latin. Cartea este dedicată prințului Louis Lucien Bonaparte, fiul unui frate al lui Napoleon și un bine-cunoscut lingvist, preocupat de studiul limbilor mai puțin cunoscute, cum este basca. Se poate presupune că Bonaparte a subvenționat publicarea volumului, tot așa cum finanțase și multe alte traduceri ale unor cărți din *Biblie* în perioada 1850-1860.

În coloniile engleze din America, prima tiparniță a sosit din Anglia la 1 martie 1639. Știm data exactă fiindcă John Winthrop, guvernatorul coloniei Massachusetts, a notat-o în jurnalul său ca pe un eveniment deosebit de important. Prima carte tipărită în America anglo-saxonă a fost o traducere engleză în versuri a *Psaltirii*, publicată în 1640. Coloniștii nu se aflau în America decât de 20 de ani. Traducerea a fost elaborată de un comitet de circa 30 de persoane, în cadrul căruia rolul principal l-au avut Richard Mather, Thomas Mayhew și John Eliot, viitorul traducător al *Bibliei* în limba massachusetts. Scopul traducătorilor era să pună la îndemâna coloniștilor un text englez care reproducea originalul ebraic cu mai multă fidelitate decât versiunile metrice existente. Traducerea lor a fost primul text literar creat în coloniile britanice din America, dar meritele ei poetice rămân discutabile. Prima ediție s-a tras în 1700 exemplare, ceea ce însemna, probabil, un exemplar de fiecare familie. Din întregul tiraj, nu mai există astăzi decât 11 exemplare. În noiembrie 2013, unul dintre ele s-a vândut la licitație (la Sotheby's în New York) cu 12,4 milioane de dolari, o sumă care stabilea un nou record pentru prețul unei cărți

tipărite. Biblioteca „mea”, care nu are decât un facsimil al ediției princeps, nu a participat la licitație.

Textul complet al *Bibliei* s-a tipărit prima dată în America în anul 1663. Ediția nu este în limba engleză sau în vreo altă limbă vorbită în Europa, ci în limba indienilor massachusetts, o limbă din familia algonquin. Coloniștii aduseseră cu ei *Biblia* engleze și, la nevoie, își puteau procura alte exemplare din Anglia sau din Țările de Jos, dar nu puteau importa din Europa o *Biblie* tipărită în limba triburilor indigene.

Traducerea a fost elaborată de John Eliot (1604-1690), „Apostolul indienilor”, care ajunsese în Massachusetts în 1631 și a petrecut acolo ultimii 57 ani din lunga sa viață. Eliot s-a străduit să învețe cât mai repede limba localnicilor ca să le poată explica principiile de bază ale creștinismului. Indienii nu știau să scrie și să citească. Eliot a pus la punct un sistem de scriere pentru limba lor, a deschis patru școli ca să-i alfabetizeze și a început să lucreze la o traducere a *Bibliei* în limba indienilor. Scopul lui era să facă din indienii creștini care trăiesc în așezări stabile și duc aceeași viață „civilizată” ca și coloniștii englezi.

În 1642, Eliot a lansat o mare campanie pentru a strânge fondurile de care avea nevoie pentru a tipări *Biblia* în limba indienilor. El a trimis în Anglia scrisori care descriau viața indienilor și activitatea lui ca misionar. Scrisorile lui au fost publicate în Anglia și au trezit un viu interes. Ca urmare, în 1649 s-a întemeiat prima societate misionară din Anglia. Organizația se numea „Compania pentru propagarea Evangheliei lui Iisus Hristos printre indienii din Noua Anglie” și era autorizată de Parlamentul din Londra să strângă bani pentru a finanța activitatea lui Eliot în America.

În 1651, Eliot a construit la Natick primul „oraș” al indienilor și în următorii 20 de ani au apărut încă 13 orașe asemănătoare. În 1654, Eliot a început să tipărească materiale pentru indienii. Întâi a tipărit un catehism și apoi două traduceri ale unor cărți din *Biblie*: *Geneza* și *Evanghelia după Matei*. Aceste trei volume au fost tipărite la Cambridge, singurul oraș colonial în care exista o tiparniță.

Eliot a continuat să lucreze la traducerea *Bibliei*. În Anglia, el făcuse studii serioase de ebraică și se presupune că traducerea *Vechiului Testament* în limba massachusetts se bazează pe textul ebraic. Eliot era, de altfel, convins că indienii sunt urmașii celor zece triburi dispărute ale israeliților. Ca traducător, Eliot s-a bucurat de ajutorul unui indian cunoscut ca Job Nesutan (mort în 1675).

Manuscrisul traducerii era gata de tipar în 1658, dar Eliot nu avea nici bani, nici hârtie. Compania care îl ajutase și până atunci a trimis din Anglia o tiparniță nouă, hârtie pentru 1000 de exemplare ale *Bibliei* și un tipograf care urma să colaboreze cu cel din Cambridge. Cei doi meșteri au terminat de tipărit 1500 de exemplare ale *Noului Testament* în 1661 și au tras 1100 de exemplare ale *Vechiului Testament* în 1663. Se presupune că Eliot distribuise 400 de exemplare ale *Noului Testament* între 1661 și 1663. Toate *Bibliile* tipărite înainte de 1663, începând cu *Biblia* lui Gutenberg, fuseseră tipărite în Europa. „*Biblia Indiana*” tradusă de John Eliot a fost prima *Biblie* tipărită în America. În lista cronologică a limbilor în care s-a tipărit pentru

prima dată textul complet al *Bibliei*, limba massachusetts ocupă locul 23. Româna ocupă locul 28.

În 1675 a izbucnit un conflict armat între indigeni și coloniștii englezi, iar indienii convertiți de Eliot au fost prinși între cele două tabere și au pierdut o mare parte din bunurile lor, inclusiv *Bibliile* dăruite de Eliot. O nouă ediție a *Bibliei* a fost tipărită în 1685, dar soarta indienilor lui Eliot era pecetluită. Cu timpul, cei care au supraviețuit războiului s-au amestecat cu alte populații autohtone și nu au mai vorbit limba massachusetts. Traducerea *Bibliei* este unul dintre puținele texte care s-au păstrat în aceasta limbă.

După cele două ediții ale *Bibliei* traduse de Eliot în limba massachusetts, nu s-a mai publicat nicio *Bibliie* în America până în 1743, când a apărut o ediție în limba germană. Volumul cuprinde versiunea lui Martin Luther și a fost tipărit de Christoph Saur (1693-1758) la Germantown, aproape de Philadelphia. Saur emigrase în America în 1724 și fusese croitor, ceasornicar și fermier înainte de a-și găsi adevărata vocație ca tipograf și editor. În Pennsylvania, Saur a intrat într-un grup de bapțiști germani cunoscuți ca „Tunkers” și a preluat mica lor tipografie în 1738. Printre publicațiile lui se numără un almanah și câteva cărți și broșuri cu conținut religios. Cea mai importantă carte tipărită de el rămâne *Biblia* din 1743. Ea a fost prima *Bibliie* publicată în America într-o limbă europeană. Saur a tras *Biblia* germană în 1200 exemplare. În principiu, prețul unui exemplar era 7 șilingi, dar Saur a publicat un anunț în care preciza că „oamenii săraci și nevoiași” pot cumpăra cartea la prețul pe care îl stabilesc chiar ei.

Fiul lui Christoph Saur, numit tot Christoph (1721-1784), a preluat atelierul familiei și a deschis, pe lângă el, o moară de hârtie și un atelier în care se turnau caractere de imprimărie, primul de acest gen în America. Saur fiul a tipărit alte două ediții ale *Bibliei* în germană, una în 1763 și alta în 1776. Nu este foarte clar ce s-a petrecut cu ediția din 1776. În luna iulie, când cele 13 colonii și-au declarat independența față de Anglia, colile *Bibliei* lui Saur erau tipărite, dar nu erau încă legate. Philadelphia și Germantown au avut mult de suferit de pe urma războiului care a izbucnit atunci și mulți locuitori au fugit din calea trupelor engleze de ocupație. Christoph Saur nu s-a numărat printre ei. Unele surse spun că armata străină a devastat atelierul lui Saur și l-a transformat în grajd. Colile tipărite au ajuns cumva în contact cu caii soldaților englezi. Mai plauzibilă pare să fie cea de a doua versiune a evenimentelor. După ce patrioții au revenit la Germantown, coloniștii care nu se retrăseseră împreună cu ei au devenit suspecți de pactizare cu inamicul. Cei de origine germană au fost primii pe lista celor bănuiți de trădare. Saur a fost judecat și găsit vinovat, iar bunurile lui au fost scoase la mezat. Un confrate a cumpărat colile *Bibliei*, atâtea câte mai rămăseseră, le-a legat și le-a vândut. Aceste avatururi ar explica de ce exemplarele ediției a treia sunt astăzi mult mai rare decât cele care aparțin primelor două ediții tipărite de Christoph Saur tatăl și fiul.

Prima ediție americană a *Bibliei* în limba engleză a apărut în 1782, șase ani după publicarea celei de a treia ediții a *Bibliei* în limba germană. În colonii, engleza se vorbea mult mai mult decât germana și ne putem întreba de ce *Biblia* engleză nu s-a

tipărit mai devreme. Doi factori ar putea explica întârzierea. Primul ține de ceea ce numim astăzi copyright și se numea pe atunci „privilegiu”. Traducerea engleză care fusese publicată în 1611 și se impusese ca singurul text acceptat de Biserica Anglicană era protejată de echivalentul unui copyright. Drepturile asupra ei aparțineau Coroanei și textul ei nu putea fi tipărit decât de cei doi tipografi regali, cel din Londra și cel din Edinburgh, și de cele două Universități, cea din Oxford și cea din Cambridge. Coloniștii nu au avut niciodată dreptul de a retipări *Biblia* engleză. La această dificultate de ordin juridic se adăuga o a doua, de ordin practic. Tehnica tiparului nu atinsese în America nivelul calitativ pe care îl avea ea în Anglia și cărțile tipărite în America nu puteau concura pe piață cu cele tipărite în Anglia. Războiul care a izbucnit între colonii și metropolă în 1776 a suprimat dificultatea juridică și a tăiat orice legături comerciale între beligeranți. Capelanii trupelor americane ar fi vrut să distribuie *Biblia* soldaților, dar nu aveau cum să le procure. Robert Aitken (1734-1802), un scoțian care se stabilise în America în 1771 și ajunsese tipograful Congresului în 1776, a înțeles că o ediție americană a *Bibliei* engleze va fi foarte bine primită în noua lui patrie. Aitken a început prin a tipări în 1777 *Noul Testament* în format de buzunar. Încurajat de succesul ediției, el s-a hotărât să publice și textul integral al *Bibliei* și a cerut Congresului să recomande publicului american *Biblia* pe care urma el să o tipărească. Congresul era confruntat cu probleme mult mai serioase decât cererea lui Aitken și nu s-a grăbit s-o aprobe. Rezoluția privind publicarea *Bibliei* a fost adoptată abia în septembrie 1782. A fost prima rezoluție a Congresului care privea o problemă religioasă și avea să rămână ultima. Constituția votată în 1787 specifică limpede că statul nu se poate amesteca în problemele bisericii.

Cele 10000 de exemplare ale *Bibliei* lui Aitken au ieșit de sub tipar către sfârșitul anului 1782, după terminarea războiului și după reluarea legăturilor comerciale dintre fostele colonii și Anglia. În acel moment, piața americană era inundată de *Biblia* tipărite în Anglia și Aitken, care împrumutase bani ca să-și poată tipări ediția, nu a reușit să o vândă. Cheltuielile lui se ridicaseră la circa 3000 de lire. Pentru a atrage clienții, Aitken a tipărit pe pagina de titlu a *Bibliei* adresa atelierului tipografic care ținea loc și de librărie. În traducere, textul lui Aitken suna așa: „S-a tipărit și se vinde de către R. Aitken, la [semnul] capul Papei, trei uși mai sus de cafenea, pe strada Pieții”. Indicațiile amănunțite erau necesare pentru că, la vremea aceea, străzile aveau nume, dar casele nu aveau numere.

Aitken era în pragul falimentului când a intervenit Biserica Presbiteriană, cumpărând *Bibliile* nevândute pentru a le distribui gratuit familiilor nevoiașe. Tipografia lui Aitken a supraviețuit crizei, dar nu a mai avut succesul pe care îl avusese până atunci. Astăzi, importanța istorică a *Bibliei* lui Aitken este recunoscută și exemplarele care ajung pe piață se vând la prețuri foarte ridicate. În 2005, un exemplar s-a vândut la licitație cu 138000 de dolari. După moartea lui Aitken, fiica sa, Jane Aitken, a preluat tipografia și a ajuns una dintre primele femei care au exercitat profesia de tipograf în America.

Toate edițiile *Bibliiei* în limba engleză sau germană pe care le-am amintit până acum includ traduceri protestante ale textului. Înainte de proclamarea independenței, numărul catolicilor din cele 13 colonii americane era foarte scăzut. Ei nu reprezentau decât cel mult 3% din totalul populației și nu li se îngăduia să aibă locașe de cult decât în Pennsylvania. La începutul secolului al XVII-lea, catolicii își găsiseră un refugiu în Maryland, dar după 1688, când a fost izgonit din Anglia regele Iacob II Stuart, care era catolic, liturghia catolică a fost interzisă și acolo. După 1770 au apărut la Philadelphia câteva cărți de rugăciune catolice, dar prima publicație catolică cu adevărat importantă a fost *Biblia* engleză tipărită în 1790 la Philadelphia de Mathew Carey (1760-1839). Născut în Irlanda și însuflețit de sentimente anti-britanice, Carey a fost nevoit să se refugieze în America în 1784 și s-a remarcat ca editor și ziarist.

Biblia retipărită de Carey conține versiunea catolică engleză care apăruse între 1582 și 1610 și fusese revizuită în 1750. Ca și primii ei traducători, Carey trăia în exil. Volumul publicat de el în format *quarto* pe coli de hârtie mari include, pe lângă textul biblic, note explicative, rezumate ale tuturor capitolelor și alte materiale menite să ușureze cititorului accesul la text. Ediția lui Carey se adresează mai ales clerului și cititorilor care trecuseră prin școli superioare. Ea are multe puncte comune cu ediția academică a Versiunii Autorizate publicată la Oxford în 1769.

Ca să fie sigur că nu rămâne cu exemplare nevândute și nu ajunge la faliment, Carey a deschis o listă de subscripții în ianuarie 1789, înainte de a stabili tirajul ediției. El a anunțat că va publica ediția numai dacă găsește cel puțin 400 de persoane dornice să o cumpere și a promis că va include în volum lista abonaților. Cei care se înscriau pe lista cumpărătorilor plăteau anticipat 3 dolari și se obligau să achite alți 3 dolari când primeau exemplarele tipărite. Pe lista lui Carey s-au înscris 429 de persoane și ele au comandat 471 de exemplare. Printre abonați se numără John Carroll, primul episcop romano-catolic din America anglofonă, Charles Carroll și Benjamin Rush, ambii semnatari ai Declarației de Independență, și Thomas Fitzsimmons, unul dintre semnatarii Constituției. Charles Carroll și Thomas Fitzsimmons erau catolici, dar Benjamin Rush era presbiterian. Cei mai mulți abonați locuiau în Philadelphia sau la Baltimore, dar Carey a primit comenzi și din insula St. Croix, din Lisabona, din Madrid, din Milano, din Liège și din Boemia.

Ediția tipărită de Carey a fost prima *Biblie* catolică publicată în America. Din cele 500 de exemplare pe care se presupune că le-a tipărit el, astăzi nu mai există decât în jur de 30. Profitul realizat de Carey de pe urma *Bibliiei* catolice a fost minim, dar el a avut curajul să lanseze încă două ediții ale aceluiași text în 1805. Succes financiar nu a avut decât cu cele peste 50 de ediții ale *Bibliiei* în versiunea protestantă pe care le-a publicat în lunga sa carieră.

Bibliografie selectivă

- Darlow, T. H./Moule, H.F., *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture, in the Library of the British and Foreign Bible Society*, vol. II, London, British and Foreign Bible Society, 1911.
- Gutjahr, Paul H., *An American Bible*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1999.
- Herbert, A. S., *Historical Catalogue of the Printed Editions of the English Bible, 1525-1961*, London, British and Foreign Bible Society, 1968
- Hills, Margaret T., *The English Bible in America*, New York, American Bible Society, 1961.
- Lupaș, Liana, *A Light to the Nations*, New York, MOBIA, 2010.
- Rumball-Petre, Edwin A. R., *America's First Bibles*, Portland, Maine, Southworth-Anthoesen Press, 1949.
- Thomas, Isaiah, *The History of Printing in America*, Barre, Mass., Imprint Society, 1970.